

Toronyi Zsuzsanna: Itt lakott Rosenthal

Az *Itt lakott Rosenthal* kiállítás a pesti zsidónegyed történetét bemutató levéltári kiállításaként nyílt meg 2011-ben. A kiállításban arra tettünk kísérletet, hogyan mutathatjuk be élményszeren a tömeges dokumentumdigitalizálás eredményeit, és integrálhatjuk a forrásközösség témához kapcsolódó tapasztalatait, történeteit. Az eredmény felemás: noha a kiállítás ersítette a közösségben az intézmény szerepét, amely létrehozta, de nem úgy, ahogyan terveztük.

Háttér: digitalizált levéltári források

2010–2011 folyamán a Magyar Zsidó Levéltár raktára és a családkutatók számára kiállított kutatóterme a Wesselényi utca 7. alatti épületbe költözött. Az épület a 19. században zsidó iskola volt, majd 1931-es felújítását követően a korabeli zsidó kulturális élet egyik központja lett. A II. világháború idején itt, a Goldmark teremben a diszkriminatív zsidótörvények miatt máshonnan kiszoruló színészek, zenészek számára kialakított színház működött. Ebben a szimbolikus történelmi épületben nyílt meg 2011-ben az *Itt lakott Rosenthal* című levéltári állandó kiállítás.

A kiállítás létrejöttét katalizálta, hogy a *Judaica Europeana: Zsidók az európai városokban* című nemzetközi együttműködés keretében digitalizált levéltári tartalmakat szeretnénk volna megismertetni a zsidó közösség levéltárát használó kutatókkal és látogatókkal. A projekt során digitalizáltuk a pesti zsidók 1826–1869 közötti összeírásait, a levéltár fényképtárát és néhány egyéb irategyüttest. Ezek megismerése, használata speciális nyelvi és paleográfiai ismereteket feltételez, ezért ahhoz, hogy a bennük rejlő történelmi információkat közvetíthessük, olyan médiumot (esetünkben a kiállítást) választottunk, amellyel ez lehetővé válhat.

Háttér: társadalomtudományi elméletek

Benedict Anderson a civilizációs dominancia eszköztáráként sorolja fel a térképkészítést, a nép összeírását és a kollektív emlékezet múzeumokon keresztüli kontrollálását (Anderson 2006). Az *Itt lakott Rosenthal* kiállításban ezt az eredetileg az Európán kívüli civilizációk leírásához használt eszköztárat alkalmaztuk a pesti zsidó közösség önreprezentációs módszertanánaként: digitalizált térképlapokon mutattuk be a csoport életterét, annak alakulását és változásait, és e térképekre vetítettük rá a digitalizált összeírásokból kinyert információkat. A két, digitális eszközökkel összekapcsolt forráscsoportot egészítettük ki olyan képekkel, tárgyakkal, amelyek szerepet

kaphatnak ebben az önetnográfiai módszertanban. A hálózatosan összekapcsolt autentikus levéltári információk és az elsősorban családokban megőrzött tárgyak együttesen tárták fel azt az önképet, amely alapján megismerhető, hogy mit jelentett pesti zsidónak lenni az elmúlt kétszáz évben, és a kiállítás egyben rámutatott ezen életpasztalat térbeli és időbeli lehatároltságaira is.

A levéltári kiállítás megnyitásával a Dohány utcai zsinagóga és a Magyar Zsidó Múzeum épületegyüttese mellett bejárható térré vált az épületkomplexum udvara, benne a pesti gettó áldozatainak tömegsíraival és a levéltár látogatható látványraktárával. Jan Assmann értelmezése szerint a közösségek (törzsek, népek, nemzetek) kollektív kulturális emlékezetét három alapvető tényező határozza meg: a közös eredetmítoszok és legendák, a közösség által elfogadott és követett törvények összessége és a halottak közös emlékezete (Assmann 1999). Az *Itt lakott Rosenthal* kiállítás megnyitása után a Dohány utcai zsinagóga kertjében ezt a hármasságot mutathatjuk meg: a közös történelmet és eredetlegendákat a múzeumban és a levéltári kiállításban; a közösség vallási törvényeit és történelmi alapidokumentumait a zsinagógában és a látványlevéltárban; a halottak emlékezetét pedig a sírkertben. A judaizmus a modernizációt követő időszak európai kultúrájában szinte egyedülálló csoportként hordozza azt az ősi kulturális egységet, amelyben összefonódón vannak jelen az etnikai, a rituális, a jogi és a kulturális meghatározók. Az intézmények együttes értelmezése lehetőséget teremt arra, hogy e kulturális mix minden aspektusát együttesen, valamennyi rétegével együtt mutathassuk be.

Háttér: családi és közösségi emlékezet

A kiállítás mozaikja a közösségi levéltárak gyűjteményi logikájából következően a hivatali (hitközségi) adminisztrációban (összeírások) és a családokban megőrzött dokumentumokból, tárgyakból épül fel. A hivatali adminisztrációban megőrzött iratok nem szimbolikus dokumentumok, hanem a közösség életének folyamatos dokumentálása során keletkeztek. A családi emlékek ezzel szemben tudatosan, az emlékezetörzés és a reprezentáció igényével megőrzött értékek, melyek narratíváját a megőrző családok, közösségek alakították, alakítják. Azért őrizték meg őket, mert egy megemlékezni megőrzött múlt emlékei, olyan történelmi események és folyamatok szimbólumai, melyekre a közösség emlékezni akar. A kiállításban ezeket a dokumentumokat és tárgyakat tíz idősíkban (1785 és 2010 között), tíz, Googlemaps alapra rétegezett georeferált történelmi térképlapra vetítve jelenítettük meg. Az eredeti tervek szerint a tíz idősík mellett húsz tárgyat és harminc hajdani ház lakóinak sorsát kívántuk bemutatni – a házak száma aztán közel százra emelkedett.

Kiállítás: design és tartalom

A mindössze egyetlen teremben kialakított kiállítás megvalósításakor hangsúlyozni szeretnénk volna, hogy a kiállítás levéltári tartalmakra épül, hangsúlyosan „archívumi”. A fal borítása ezért gyűrt papírlapra emlékeztető gipszkarton installáció, melyen a levéltárban őrzött

dokumentumokból átemelt, hófehér alapon hófehéren gravírozott névsorok olvashatók. A felületen mozaikszerűen, nem kronológiai rendben helyezkednek el a tárgyak vitrinjei: mint a szilánkosra tört múlt egyes cserepei, megmaradt relikviái a rengeteg irat között. A teremben csak a vitrinek kaptak ledes megvilágítást, és minden installációs elem semleges fehér. A történelem szakadozottságát, esetlegességét fejezi ki az installáció, de a kiállítás egyetlen teremfeliratában is felhívjuk rá a látogatók figyelmét:

„Kiállításunk a pesti zsidónegyed történetét mutatja be. [...] Mindennapjaikról annyit tudunk, amennyit az elmúlt generációk megőriztek és továbbörökítettek számunkra. Naplókat, hivatalos és szerelmesleveleket olvashatunk, megnézhetjük az összeírásokban, hogy kik lakták a zsidónegyed házait. A levéltárban még megtalálhatjuk a kérelmeket, engedélyeket, elutasításokat, adóíveket és az itt élők küzdelmes mindennapjainak megannyi poros dokumentumát. A nagymama fiókjából még előkerülhetnek féltve őrzött fényképek, levelek, a dédi flódnireceptje, és a megalázó sárga csillag 1944-ből. Ezek a tárgyak és dokumentumok a múltból a jelenbe vezető vékony, szakadozott szálak. Néhányat tudatosan őriztek meg az utókornak, néhány csak véletlenül maradt meg. De ha összefonjuk őket, létrejön a múlt színes szövedéke. Kirajzolódik egy kavargó mintázat: Kohnék és Rosenthalék, Kőváriék és Rózsavölgyiék élete, öröme és bánata, születése és halála. És megismerhetjük az utcákat, ahol éltek, bejárhatjuk mindennapjaik színtereit. Ugyanazokon a kapukon mehetünk be, és ugyanazokon az ablakokon nézhetünk ki a Király utca ma is nyüzsgő forgatagára, mint ők. Kiállításunkban tíz digitális térképlapon, tíz időszámban idézzük fel, hogy mit jelent, mit jelentett zsidónak lenni a pesti zsidónegyedben 1785-től napjainkig. Megmutatjuk, milyen volt akkoriban a környék, hogy néztek ki a nyilvánosság terei, és hogyan éltek a zsidók egy gyorsan fejlődő város közepén. A tágabb kontextust jelentő képek alatt bepillantunk néhány kiválasztott ház életébe is: kik laktak ott, mivel foglalkoztak, milyen tárgyakat és dokumentumokat hagytak ránk. Hogy megfejthessük: hol lakott, hogyan élt közöttünk Rosenthal.”

A terem közepén helyezkedik el a „digitális tudástár”, az a két nagyméretű érintőképernyős monitor, amelyeken a már említett térképek, összeírások, közel kétezer fénykép és dokumentum, valamint a kiállított tárgyak adatai összekapcsolódnak. Ez akár levéltári krédóként is értelmezhető: ebben az elhelyezésben felhívja a figyelmet arra, hogy a múzeumi tárgyak csak a hozzájuk kapcsolódó, őket értelmező tudással együtt ismerhetők meg. A nem kronológiai elrendezésben kihelyezett tárgyak időbeli sorrendje is akkor válik nyilvánvalóvá, ha összekapcsoljuk őket a levéltári forrásokkal.

Kiállítás: tárgyak

A nagyon különböző állapotú, anyagú, korú és megjelenésű tárgyak egy-egy történeti korszak egy-egy épületéhez kapcsolódnak, s a levéltári tartalmakra épülő „térképgép” segítségével megtudhatjuk, hol, mikor, kik használták őket. A tárgyak összessége ugyanakkor olyan, mintha egyetlen megmaradt háztartás megannyi elemét látnánk: portrét, fényképeket, néhány rituális

kelléket, konyhai eszközöket, ajtóról leszedett névtáblát. A kiválasztott tárgyak egy része levéltári dokumentum, hangsúlyosan azon összeírások, névlisták egy része, melyekre a kiállítás épül. Kiállítottuk a már említett összeírások egy kötetét 1827-ből, egy összeírási hirdetményt az 1848-as forradalom időszakából és a Goldmark-ház melletti tömegsírokba 1945 februárjában eltemetettek névjegyzékét. Mivel a kiállítás a hajdani Goldmark terem egy leválasztott részében látható, a helyszínt is kiemeltük egy tárggyal: az 1944-ben ezen a színpadon bemutatott *Varázsfuvola* előadás színpadképét mutatjuk be a karmester-rendező, Somogyi László hagyatékából. Családi irathagyatékokból választottunk a Király utca egy-egy házakhoz kapcsolódó számlát 1845-ből, egy mesterlegény vándorlókönyvét, egy családi fényképet, valamint három olyan tárgyat, melyeket az iratok mellé csomagoltak el gondosan: egy imasálat és egy fémrátétes díszes imakönyvet az Akácfa utcai Aronsfeld család hagyatékából, egy gyermekági rontáselhárító amulettet a Király utca 1–3. alatti régi Orczy-házból és Rubinstein László egykor a bejárati ajtóra szögelt réz névtábláját. Ebbe a csoportba tartozik az a mezuya is, melyet egy 2002-ben, a Kazinczy utcában lebontásra ítélt házban végzett „leletmentés” során találtunk. Ezek mellé olyan tárgyakat kerestünk, amelyek kiegészíthetik őket. Elhelyeztünk a kiállításban egy morvaországi családi eredetre utaló, 1780-ból származó tórapólyát, egy Király utcai kis imaházból a Zsidó Múzeumba került tóraszekrényfüggönyt és a Dohány utcai zsinagóga közösségében használt adománygyűjtő edényt. A családi fényképek mellé Jakobovits Fülöp, az 1830-as évekbeli Király utcai zsidó kórház igazgatójának portréját illesztettük. A további tárgyak beszerzése érdekében a közösséghez fordultunk: elkértük a 2000-es évek elején a Dob utca 22-ben berendezkedő Gólem Színház egy színpadképének makettjét és a kóser Frölich cukrászda megnyitáskor, 1953-ban használt mérlegét. Egy sárga csillagot és egy kávédarálót családi hagyatékából, a kiállítás céljára kaptunk.

Ezek a tárgyak együttesen képesek arra, hogy rámutassanak a pesti zsidók elmúlt kétszáz évének történetében fontos társadalomtörténeti jelenségekre, dilemmákra. Ugyanakkor a digitális tudástárban egyéb kiegészítő információk köthetők hozzájuk: használóik portréja, lakcíme, a ház, ahol használták őket stb. A tárgyak kiválasztása ugyanakkor tudatosan vegyíti a klasszikus „judaikát” és a zsidó közösség életéhez tartozó egyéb **társadalmi tárgyakat**. A levéltár-múzeum intézményi logikájából fakadó eltérő kiállítási stratégia ötvözésével pedig talán sikerült kiemelni a kiállítást az egyházi múzeumokat jellemző, kizárólag a vallásgyakorlatra fókuszáló gyakorlatából. A zsidó életet jellemző tárgyakat Vanessa L. Ochs felosztását követve három csoportba oszthatjuk (Ochs 1999–2000). Első csoportba a zsidóságot közvetlenül jelző tárgyak kerülnek, amelyek ennek megfelelően elsősorban a vallásgyakorlathoz kapcsolódnak. A tárgyak második csoportja külső megjelenésében azonos a nem zsidó tárgykultúra hasonló tárgyaival, de a zsidó tradíciónak megfelelően más jelentést hordozhatnak. Kiállításunkban ilyenek voltak a konyhai mérleg és a kávédaráló. Ezek vizuális megjelenése bárki számára ismerős lehet, de a zsidó életmód egyes elemeit (esetünkben a kóser ételmezési szabályokat) is felidéznek. A magyarázó feliratokkal a tárgyak betöltik a múzeumi **hátartárgyaktól** elvárt feladatot: közös kommunikációs alapot szolgáltatnak az eltérő háttérű látogatók számára. A zsidó háztartások tárgyainak harmadik – legnagyobb – csoportja teljesen azonos a nem zsidó tárgykultúra azonos tárgyaiéval, de ilyenek ebben a kiállításban nem szerepeltek, hiszen ide csak olyan tárgyakat választhattunk, amelyek

nagyon erősen kötődnek a speciálisan zsidó életpaszttalathoz.

Kiállítás: miért Rosenthal?

A cím orientál, felhívja a figyelmet a kiállítás elsődleges tartalmi mondanivalójára: esetünkben arra, hogy a kiállítás a tágabb környezetét szolgáló hajdani zsidónegyed történetét személyes sorsokon keresztül mutatja be. Az *Itt lakott Rosenthal* cím ugyanakkor felidézi egy másik kiállítás, a Bécsi Zsidó Múzeum *Hier hat Teitelbaum gewohnt* című kiállítását is, mellyel az 1938-ban, az Anschlusst követően bezárt múzeum 1993-ban újra megnyílt. A Rosenthal-kiállítás előkészítése közben a bécsi múzeumban olyan szakmai botrány tört ki, amely szükségessé tette, hogy a budapesti társintézmény valamilyen módon kifejezze szolidaritását a kollégákkal. Ezért a kiállítás impresszumában is hangsúlyosan megfogalmazva választottuk címmek a bécsiek kiállításának parafrázisát. A bécsi kiállítás koncepciója és tartalma egészen más volt ugyan, mégis úgy éreztük, hogy a cím – némi változtatással – megfelelő lehet Pesten is. A változtatás lényege a címben szereplő családnév: Rosenthal. Olyan nevet kellett választanunk, amely tartalmilag is megjelenhet a kiállításban, és fontos elemeket tud hozzáadni a struktúrájához. A Rosenthal nevet végül úgy választottuk ki, hogy megfeleljen az alábbi kritériumoknak:

- „zsidósan” hangzik, mindenki számára azonnal nyilvánvalóvá teszi, hogy zsidó családtörténetekről beszélünk;
- elegendő számban fordul elő a pesti összeírásokban, de nincs belőle túlságosan sok, ami megnehezítette volna az összeírási adatok térképes megjelenítését;
- vannak ilyen néven olyan híres szereplőink a történelemben, akiknek életútja paradigmátikus lehet a pesti zsidók szellemi történeti háttérének megvilágításához;
- van jól felismerhető magyarosított változata (esetünkben: Rózsavölgyi), mely név szintén előfordul a történet szimbolikus fordulópontjain.

A Rosenthal/Rózsavölgyi családok történetéhez kapcsolódón végül valamennyi térképreteghez sikerült találnunk híresebb vagy akár kevésbé híres szereplőt, így minden korszakban volt egy Rosenthal, aki valóban itt lakott, és a kiállításban megismerhető. Ugyanakkor a Rosenthalok aktuális lakhelyeinek térképes megjelenítésével lehetőség nyílt arra, hogy bemutathassuk a pesti zsidók városon belüli migrációját is: ezzel a rétegzéssel vizuálisan is érzékelhetővé és megismerhetővé vált az a folyamat, ahogyan a pesti zsidók a Terézvárosból lassan (a jogi lehetőségekkel és a gazdasági felemelkedéssel összhangban) áttelepültek a Belvárosba, a Lipótvárosba és végezetül az Újlipótvárosba is.

Kiállításvezet: kommentárok és bővítés

„Adatok gyűjtése az első lépés a tudás megszerzéséhez... Az adatok megosztása az első lépés a közösségépítés felé” – szól a Linux cég jelmondata. Közösségi múzeumként, levéltárként ezt komolyan vettük, s szerettük volna a kiállítás forrásközösségét is bevonni a kiállítás bővítésébe,

továbbfejlesztésébe. Terveink szerint egyrészt **tematikus gyűjtőkampányt** szeretünk volna generálni a gyűjtemény további gyarapítása, árnyalása érdekében, másrészt lehetőséget kívántunk adni a közösség tagjainak, hogy a hagyományos archívum mellett saját történeteik alapján létrehozzanak egy **élő archívumot**, és hogy családjukat, történeteiket „beleírják a közös történelembe”. A kiállítás elhelyezése segíthette ennek megvalósulását, hiszen az *Itt lakott Rosenthal* a levéltár Családkutató Központjával egy épületben nyílt meg, ahol számosan kutatják családjuk eredetét, történeteit, forrásait. Azt szeretünk volna, ha az ő történeteik is integrálhatóvá válnak, és további személyes hagyatékok válhatnak a közösséget bemutató kiállítás részévé. A digitális tudástár tartalma már a megnyitáskor meghaladta a kétezer tételt, és technikailag alkalmas arra, hogy akár naponta bővíthessük a tartalmát. A tudástárban bemutatott dokumentumok, fényképek és további tárgyak, történetek, életleírások sokszínűsége rámutathat arra is, hogy szinte bármi lehet az **örökség** része, nincsenek fontosabb vagy kevésbé fontos történetek, családok, emlékek.

A kiállítás fizikai terében a rendkívül egyszerű, letisztult, ugyanakkor a gravírozott névsorokkal a falaknak is jelentést adó berendezés nem tette lehetővé a tárgyak mellett kiállítási feliratok, magyarázatok elhelyezését. Mivel kiállításunk eredetileg egy tömeges dokumentumdigitalizáló projekt eredményeként született, ezzel összhangban a tárgyleírásokat is digitálisan tettük elérhetővé: egyrészt a digitális tudástárban, másrészt egy telefonon vagy más okoseszközön megnyitható kiállításvezető alkalmazáson keresztül. A **kommentármuzeológia** elveit követve a tárgyleírások a digitális felületen kommentálhatók, így újabb és újabb rétegeket reméltünk a tárgyak mellé helyezett interpretációs bázisba.

Digitális bukás, mentális siker

Terveink a kiállítás fent leírt formájú bővítésére viszont nem jártak sikerrel. Szinte egyáltalán nem érkezett kommentár, kiegészítés a kiállítási tárgyakhoz, s a kiállítás a lehetőségekhez képest nagyon kevés tárggyal, történettel gyarapodott. A kiállítás nem, de a gyűjtemény igen. Levéltárunk 1994 óta működik a Dohány utcai zsinagóga épületében (2010–2011-től a Wesselényi utcai épületben), s ebben az időszakban komoly ismertségre tett szert a forrásközösségben. A Rosenthal-kiállítás (és a vele egy időben megnyitott Családkutató, valamint a látogatható Látványlevéltár) erősítette az intézmény elfogadottságát, mely egyre komolyabb szerepet kap a rendszerváltás utáni zsidó identitás meg-, illetve újrateremtésében. A személyes sorsokkal, múlttal foglalkozó zsidó intézménynek az egész közösség mentális fenntartásában is komoly szerepe van, és számosan keresik fel akár csak azért, hogy elmeséljék történetüket, megmutassák megmaradt relikviáikat, illetve beszélgessenek egy általuk hitelesnek tartott (illetve az intézmény által legitimált) személlyel, levéltárossal, muzeológussal. Ezt a folyamatot kívántuk a digitális eszközökkel egyszerűbbé, maradandóbbá tenni, de nem a megfelelő eszközt választottuk. Annak alapján, hogy forrásközösségünk tagjai, akiktől a tartalmakat vártuk, milyen könnyen használják az online elérhető, digitalizált levéltári tartalmakat, adatbázisokat és a közösségi média felületeit, azt reméltük, hogy a feltöltésben, adatmegosztásban is aktívak lesznek. Nem így történt, s ennek

legvalószínűbb oka az, hogy az általunk kínált eszközök csak egyirányú kommunikációt tesznek lehetővé: csak feltöltést, adatmegosztást kínálnak, s nem olyan felületet, ahol párbeszédet és megértést remélhetek.

Irodalom

Anderson, Benedict 2006 *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan Kiadó – Atelier, Budapest.

Assmann, Jan 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezet és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest.

Ochs, Vanessa L. 1999–2000 What Makes a Jewish Home Jewish? *Cross Currents*, 49, 4.

Kiállítás

Itt lakott Rosenthal (A kiállítás címe tiszteletadás a Bécsi Zsidó Múzeum *Hier hat Teitelbaum gewohnt* című, 1993-ban megrendezett kiállítására előtt. A kiállítással nyílt újra az 1938-ban bezárt múzeum, mely 1993 és 2010 között főkurátora, Felicitas Heimann-Jelinek vezetésével a zsidó muzeológia elméleti megújítójává vált.) Konceptió, szövegek: Toronyi Zsuzsanna; kiállítástervezés, -építés: Rajk László; multimédia: Lángh Róbert; pályázatok: Paszternák Tamás; fordítás: Vince-Schweitzer Judith; kortárs fényképek: Földvári Gergely Grego. A kiállítás katalógusa elérhető [innen](#).

A felhasznált térképeket Budapest Fváros Levéltárának gyjteménye rzi.

A zsidóösszeírások digitalizálása a Judaica Europeana együttműködés keretében valósult meg 2010–2011 során.